

PATARLIŲ PASAULĖVAIZDŽIO BRUOŽAI

GIEDRĖ BUFIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Pasaulėvaizdžio parametrai

Patarles ir priežodžius įprasta vadinti liaudies išminties, sveikos nuovokos krislais. Jais reiškiami patarimai, pamokymai, draudimai ar skatinimai nėra abstrakčiai išprotauti, o atsiradę praktinėje žmogaus veikloje kaip aplinkos stebėjimo ir pažinimo rezultatas. Kiekvienas posakis kadaise buvo pavartotas pirmąjį kartą – išprovokuotas kokio nors konkretaus įvykio. Vladimiras Dalis teigė, kad patarlės nebuvo specialiai kuriamos, jos, „ypatingoms aplinkybėms susiklosčius, išrūkdavo kaip nevalingas sielos šūksnis“, todėl ir galėjo vienas jaustukas talpinti ilgus samprotavimus¹. Pačios įvairiausios valstiečių buities realijos, kasdien naudojami daiktai tapo pagrindu, formuojančiu poetinius vaizdus. Kiekviename jų sustingęs mažytis tikrovės fragmentas, tikrovės, kuri ne tik pažinta, įvertinta, bet ir paliesta vaizduotės. Daugybė tokių fragmentų susilieja į meninį patarlių pasaulėvaizdį – globalinę pasaulio sampratą, apimančią žmogaus vaizdinius apie tikrovę, įvairius gyvenimo reiškinius, gamtos ir visuomenės dėsnių išmanymą.

Pasaulėvaizdžio fenomenas yra toks pat senas kaip ir pati žmonija. Tradicinis liaudies pasaulėvaizdis pradėjo formotis pačiais seniausiais, mitopoetiniais laikais. Chaotiško pojūčių teikiamo margumyno supamas žmogus nesijautė saugus realiame pasaulyje, todėl, pažindamas tikrovę, jis ją modeliuodavo, struktūriškai pertvarkydavo ir taip savo sąmonėje susikūrė „prasminį pasaulio dublikatą“. Tam buvo sutelkiamos visos psichinės ir intelektualinės galios – jutimai, suvokimas, vaizduotė, mąstymas, savimonė. Tai gi galima teigti, kad pasaulėvaizdis yra žmogaus aktyvios dvasinės veiklos rezultatas. Svarbus pasaulėvaizdžio bruožas – jo tikrumas, patikimumas: bendruomenė, susikūrusi prasminį pasaulio modelį, tvirtai tikėjo, kad ir realusis pasaulis yra kaip tik toks². Žinoma, žmogaus jutimai nėra tobuli, pasaulio pažinime irgi pasitaiko klaidų. Tačiau ir klaidingų vaizdinių turintis pasaulėvaizdis yra bendruomenai nepaprastai reikšmingas, lemiantis jos dvasinę ir praktinę veiklą.

Pasaulėvaizdžiui būdinga dviguba egzistencija. Kaip jau minėta, bendruomenė jį susikuria savo sąmonėje, taigi pasaulėvaizdis egzistuoja idealybės sferoje. Tačiau apie jį sprendžiame iš įvairių „sudaiktintų“ fragmentų, kuriuos žmogus palieka savo veikloje, — pirmiausia įvairių tekstų, tiek sakytinių, tiek rašytinių, taip pat dailės, muzikos kūrinų ir pan.³ Juos tyrinėjant galima nustatyti, kaip senovės žmogus suvokė pasaulį ir visuomenę. Pasaulėvaizdis — ne realybės kopija, bet jos interpretacija žmogaus akimis. Todėl esminis tradicinio pasaulėvaizdžio bruožas — jo antropocentriškumas⁴. Meniniame patarlių pasaulėvaizdyje jis taip pat labai ryškus, estų paremiologo Arvo Krikmanno nuomone, netgi įgyja egocentrizmo kokybę⁵. Stebėdamas ir vertindamas įvairius tikrovės reiškinius, smulkiausias jos elementus, žmogus save laiko „visų daiktų matu“, t. y. iškelia tokias jų ypatybes (ir kiekybės, ir kokybės atžvilgiu), kurias suvokia pagal savo paties pavyzdį. Tokia pozicija vadinama antropometriniu. Ji yra lyg spalvotas stiklas, savotiškas filtras, per kurį suvokiama realybė⁶. Dėl to negyvi daiktai lengvai antropomorfizuojami — „apdovanojami“ tik žmogui būdingomis savybėmis; antra vertus, žmogaus jausmai ir išgyvenimai — nematomasis idealybės pasaulis — taip pat nesunkiai sudaiktinami, pateikiami kaip vaizdūs ir apčiuopiami⁷. Perkeltinės reikšmės patarlėse per metaforą, alegoriją, įsmeninimą atsiskleidžia itin ryškiai:

Juokiasi puodas, kad katilas juodas LMD I 882(34).

Geri žiemos dantys — viską surija LTR 706(1513).

Amžius veidą išaria ir be noragų LTR 2996(54).

Bėda kojas taiso LTR 613(55).

Liga raita atjoja, pėsčia atstoja BKL 204.

Taigi patarlės vaizde darniai sujungiami du priešingi poliai — didžiausia abstrakcija ir empirinis konkretumas.

Sąlygiškai pasaulis gali būti padalytas į gamtinį ir socialinį. Atitinkamai ir pasaulėvaizdį formuojančios kategorijos skiriamos į dvi pagrindines grupes⁸. Pirmajai priklauso universalios kosminės kategorijos, kaip antai laikas, erdvė, priežastingumas, kitimas, skaičius, dalies ir visumos santykis. Antrąją grupę sudaro socialinės kategorijos, kurių svarbiausios būtų individas, sociumas, darbas, nuosavybė, laisvė, teisė. Kosminės ir socialinės kategorijos yra labai artimai tarp savęs susijusios ir vienodai svarbios kuriant pasaulio modelį. Žmogaus egzistencija įmanoma tik konkrečiame laike ir erdvėje, todėl universaliosios laiko ir erdvės kategorijos ypač reikšmingos. Joms suvokti didelę reikšmę turėjo gamtos ciklai, dangaus kūnų judėjimas, Žemės sukimasis apie savo ašį. Manoma, kad pirmieji vaizdiniai apie laiką formavosi jau paleolite: buvo išskiriami tokie laiko aspektai kaip egzistavimo trukmė, nuoseklumas, ritmas, tempas⁹. Ilgainiui susiklostė mitopoetinei epochai būdingas ciklinio laiko suvokimas. Erdvės sampratai buvo svarbi jau minėta antropometriniu pozicija: žmogaus kūno konstantos (pirmiausia vertikali kūno padėtis ir kūno asimetrija) lėmė tokių universalių opozicijų susidarymą kaip viršus — apačia, kairė — dešinė. Be jų neįmanomas nei įvairių objektų išskyrimas, nei

žmogaus orientavimasis erdvėje¹⁰. Būdingas erdvinei struktūrai centro ir periferijos skyrimas, taip pat vertikalus erdvės modeliavimas į tris sferas — dangų, žemę, požemį, kurias atitinkamai simbolizuoja pasaulio medžio šakos, kamienas ir šaknys.

Konstruodamas pasaulio modelį, žmogus pirmiausia siekė pažinti tikrovę, suvokti joje savo vietą — savo ryšius su gamta ir kitais žmonėmis. Taip pasireiškia interpretacinė pasaulėvaizdžio funkcija, leidžianti klasifikuoti nesuskaičiuojamą daugybę tikrovės reiškinių, harmonizuoti įvairias gyvenimo sritis¹¹. Sukuriamas akivaizdus ir iš pirmo žvilgsnio paprastas modelis, kurį taikant galima įvertinti kiekvieną įvykį, lokalinę situaciją. Pasaulėvaizdis lemia tai, kad visi kolektyvo nariai panašiai mato ir interpretuoja tikrovę, todėl be jo būtų tiesiog neįmanomas žmonių bendravimas ir tarpusavio supratimas. Taigi pasaulėvaizdis — universalus tarpininkas, per kurį paskiri individai gali keistis dvasinėmis vertybėmis.

Be interpretacinės, pasaulėvaizdis atlieka dar ir reguliacinę funkciją. Ji pasireiškia per ilgainiui susiklosčiusią etinių dorovinių nuostatų, bendravimo normų, įvairiausių draudimų ir apribojimų sistemą. Tai visiems kolektyvo nariams privaloma „elgesio programa“, orientuojanti juos kasdieniame gyvenime. Ji nusako priemones pasauliui atitinkamai paveikti, jas motyvuoja ir nustato tų priemonių panaudojimo taisykles¹². Pasaulėvaizdis lemia, kaip žmogus elgsis su aplinka, daiktais, kitais bendruomenės nariais.

Pasaulėvaizdis patarlėse

Archajinėje visuomenėje išorinio pasaulio reiškiniai ir daiktai turėjo visai kitą statusą negu šiuolaikinėje. Žmogus siekė ne užvaldyti gamtą, bet ją suprasti, užmegzti ryšį, komunikuoti. Tą emocionalių nuolatinių žmogaus dialogą su aplinka A. Baiburinas laiko visai tradicinei kultūrai būdinga ypatybe¹³. Tokioje kultūroje riba tarp gyvojo ir negyvojo pasaulio tik sąlygiška. Tradicinės pasaulėjautos žmogus į daiktus žiūri ne kaip į paprastus objektus, o su jais bendrauja. Vladimiro Toporovo nuomone, vienas būdingiausių mitopoetinio pasaulio modelio bruožų yra sakralumas: tik tai, kas sakraliai pažymėta, yra realu ir svarbu, priklauso aukščiausiai vertybių sistemai¹⁴. Kaip tik į šias, o ne į utilitarias vertybes orientuojamas pirmykščio žmogaus pragmatizmas; „žemoji buitį“ yra nulemta sakralumo ir turi jam paklusti. Gamindamas daiktą, pirmykštis žmogus naudojo tas pačias medžiagas, iš kurių, pasak mito, Dievas sukūręs pasaulį: metalą, akmenį, molį, vilną. Daiktų gamyboje dalyvaudavo tos pačios pirmykštės stichijos — ugnis, oras, vanduo. Svarbus buvo ir daikto dekoravimas. Ornamentuotas daikto paviršius įgydavo didžiulį semantinį krūvį; buvo tikima, kad tam tikrą simbolinę reikšmę turintys ornamentai suteikia daiktams ypatingų savybių. Ir atvirkščiai, buvo vengiama naudotis defektyviais, ne pagal ritualo taisykles pagamintais daiktais, tikint, kad juose įsikūnija priešiškos svetimo pasaulio jėgos¹⁵. Daiktai, be siauros praktinės paskirties, turėjo ir kitų funkcijų: dėl juos gaubiančių simbolinių reikšmių jie galėjo saugoti ir perduoti bendruomenei svarbią informaciją. Daiktai buvo ir tam tikri so-

cialinių santykių ženklai, pranešantys apie savininko luominę ir regioninę priklausomybę, šeiminę padėtį, estetines normas ir pan.¹⁶

Kaip pavyzdį apžvelkime šiuo aspektu paprastą tradicinės buities daiktą – žarsteklį. Jo semiotinį statusą baltų ir slavų kultūrose tyrusi T. Volodina nustatė, jog, nepaisant žarsteklio išorinio neišvaizdumo, jį gaubia sudėtingai susipynusių simbolinių reikšmių klodas¹⁷. Prie krosnies, itin gerbtinoje trobos vietoje, laikomas žarsteklis buvo siejamas su namų dvasia, protėviais, kartu pripažįstant jam gynybines ir apsaugines funkcijas. Kitas, autorės nuomone, ne mažiau svarbus veiksnys, nulėmęs daugelio mitinių poetinių vaizdinių susidarymą, – tai aiškus žarsteklio ryšys su dviem pirmapradės stichijos elementais – ugnimi ir geležimi. Baltai ir slavai tikėjo, kad žarsteklyje glūdi apvalančioji, vaisingumą skatinanti ugnies jėga, todėl jis naudotas liaudies medicinoje ir veterinarijoje, daugelyje apeiginių veiksmy. Dėl geležies mitinės galios žarsteklis apeiginiuose kontekstuose ilgai išliko kaip pirmykštis ginklas. Būdinga ir tai, kad jis laikytas nelabosios jėgos atributu. Pastarąjį pagoniško tikėjimo reliką išlaikė keletas lietuviškų priežodžių. Pavyzdžiui, kalbėdami apie nevykusį darbą, sugadintą daiktą, nieko nesugebantį žmogų, lietuviai dar ir šiandien pavartoja populiarių priežodį, kuriame žarsteklis (/ *kačerga* / *pagaikštis* / *pečkuris*) siejamas su velniu:

Nei Dievui žvakė, nei velniui žarsteklis LTR 3477(327).

Nei Dievui šmaikštis, nei velniui pagaikštis LTR 3014(170).

Nei velniui kačerga, nei Dievui žvakė LTR 5384(458).

Tačiau iš karto reikia pasakyti, kad šis ir kiti panašūs mitinių relikų išlaikę posakiai yra kilę iš kitų tautosakos žanrų (sakmių, pasakų, anekdotų), pavyzdžiui:

Ir dumia kaip ragana kačergą apžergusi KrvP IV 356.

Kudlota kaip raganos šluota LTR 6015(/215/13/).

Važiuoja kaip ragana niekočioj LTR 4017(436).

Blaškos it laumė po jaują VPŽ 9.

Sušilo kaip laumė pirty LTR 4698(/85/40/).

Pirty ir jaujoj velnias turi saujoj LTR 713(387).

Balai esant kipšo netrūks LTR 724(505).

Iš tikrųjų simbolinės daiktų reikšmės nėra svarbios susidarant patarlių ir priežodžių vaizdams¹⁸. Grįžkime prie pirmojo cituoto priežodžio. Gaučiuose jo variantuose žarsteklį gali pakeisti kitos realijos, kaip antai: *šakės, iešmas, kriukis, virbas, šakalys, rogės*. Ne visada nuosekliai žarsteklis siejamas su velniu, pavyzdžiui:

Nei velniui lazda, nei Dievui kačerga LTR 3511(1852).

Nei Dievui kačerga, nei velniui pagaikštis LTR 618(/63/6/).

Taip pat yra variantų, kuriuose mitinių būtybių atributai parenkami ne pagal jų simbolines reikšmes, bet aiškiai norint gauti eufonijos efektą – ritmingą ir rimuotą posakio skambėjimą, pavyzdžiui:

Nei Dievui malda, nei velniui nauda LTR 30(1014).

Nei Dievui malda, nei velniui talka LTR 30(1013) ir pan.¹⁹

Taigi patarlių pasaulėvaizdžiui sakralumas nebūdingas, jis yra pabrėžtinai buitinio pobūdžio. Į tikrovę žvelgiama iš pragmatinio taško, vertinama tai, kas realu, kas padeda apsiginti nuo bado ir šalčio, kas ne kartą valstiečio praktiškai patikrinta. Aukštesnių idealų net nemėginama siekti. Atitinkamai ir patarlių leksika yra nenuodailinta, šiurkšti, kuo glaudžiausiai susijusi su šnekamąja kalba.

Kitas specifinis patarlių pasaulėvaizdžio bruožas — fragmentiškumas. Patirtis ir išmintis čia kaupiama po krislelį; nelieta nepastebėtas joks žmogaus dėmesį patraukęs reiškinys, daiktas, situacija. A. Krikmannas patarlių išmintį yra pavadinęs „nuolaužine filosofija“; jos kryptis — iš apačios į viršų, t. y. nuo empirinio stebėjimo ir realaus fakto einama prie apibendrinimo, o ne atvirkščiai. Fragmentiškumas lemia idėjinį patarlių pasaulėvaizdžio prieštarumą. Kiekvienos tautos repertuare yra prieštaringo turinio patarlių. Sakysim, lietuviai aukština ir iškelia darbo reikšmę, tačiau gerai žinomas ir toks posakis: *Iš darbo nebūsi bagotas, tik kuprotas* LMD I 695(30). Arba: *Kur dvi galvos, tai ne viena* LTR 4017(178). *Tarp dviejų auklių vaikas be galvos* LMD I 240(897).

Dažnai klausama, kuri patarlė teisinga. Taikliai yra pasakęs V. Dalis apie tokių patarlių porą: *Darbas meistro bijo* ir *Meistras darbo bijo*. Iš tikrųjų teisingos jos abi, nes darbas darbui ir meistras meistrui nelygu. Pats gyvenimas yra kupinas prieštaravimų, ir tai negali neatsispindėti patarlėse. Prieštaringos gali jos atrodyti rinkinyje. Bet natūrali jų egzistavimo aplinka — gyvoji kalba, todėl ir tikrąją reikšmę joms suteikia konkretus socialinis kontekstas. Taikliai pokalbyje pavartota patarlė visada bus suprasta teisingai.

Išvados

Meninis patarlių pasaulėvaizdis yra tradicinio liaudies pasaulėvaizdžio dalis. Ryškiausias tradicinio liaudies pasaulėvaizdžio ypatybės — antropocentiškumas, sakralumas, interpretacinė ir reguliacinė funkcijos. Savitais patarlių pasaulėvaizdžio bruožais laikytina buitishkumas, fragmentiškumas ir idėjinis prieštarumas.

¹ В. Даль. Пословицы русского народа. М., 1957, р. 18.

² В. И. Постовалова. Картина мира в жизнедеятельности человека. — Роль человеческого фактора в языке : Язык и картина мира. М., 1988, р. 46.

³ Ten pat, р. 21.

⁴ В. Н. Телия. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира. — Роль человеческого фактора в языке : Язык и картина мира, р. 174.

⁵ А. А. Крикманн. К проблематике исследования содержания и мировоззрения пословиц. Таллин, 1975, р. 52.

⁶ В. Н. Телия. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. М., 1986, р. 39 — 40.

⁷ В. Н. Телля. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке. М., 1981, р. 231.

⁸ А. Я. Гуревич. Категории средневековой культуры. М., 1984, р. 30–32.

⁹ Культурология. XX век. Словарь. С.-Петербург, 1997, р. 80–82.

¹⁰ Ю. М. Лотман. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. М., 1996, р. 176.

¹¹ В. И. Постовалова. Min. veik., р. 12.

¹² Вяч. Вс. Иванов, В. Н. Топоров. Славянские языковые моделирующие семиотические системы. М., 1965, р. 7.

¹³ А. К. Байбурина. Семиотические аспекты функционирования вещей. – Этнографическое изучение знаковых средств культуры. Л., 1989, р. 65.

¹⁴ В. Н. Топоров. Первобытныя представление о мире. – Очерки истории естественно-научных знаний в древности. М., 1982, р. 14.

¹⁵ А. К. Байбурина. Min. veik., р. 69.

¹⁶ А. Л. Топорков. Символика и ритуальные функции предметов материальной культуры. – Этнографическое изучение знаковых средств культуры, р. 90–95.

¹⁷ T. Volodina. Žarsteklis baltų ir slavų tradicijoje. Apie daikto semiotinį statusą. – Liaudies kultūra, 1995, Nr. 6, p. 53–54.

¹⁸ А. Афанасьев. Поэтические воззрения славян на природу, т. 1. М., 1865, р. 26.

¹⁹ K. Grigas. Lietuvių patarlės. V., 1976, p. 249–250; dar žr.: K. Grigas. Pagonybė ir krikščionybė liaudies pasaulėjautos raidoje. – LTSR MA Darbai, A serija, 1988, [t.] 1(102), p. 134–142.

THE FEATURES OF THE WORLD CONCEPT IN PROVERBS

GIEDRĖ BUFIENĖ

Summary

The article discusses the formation, structure, main features (antropocentricity, sacrality) and functions (interpretational and regulatory) of traditional folk world concept. It is assumed that an artistic world idea of proverbs also makes up its organic part. Matching in most cases the traditional folk world concept, it still reveals certain peculiar features, those of commonplaceness, fragmentariness, ideological discrepancy being among the most common.

www.ilti.lt

Gauta 2000 01 31